

LXII. AZ ISKOLÁK.

Népiskolák. Tanítóképzés. Felsőbb nép- és polg. iskolák. A szentannai gymnasium. A Bibics-convictus és a Vásárhelyi-alap. Az aradi gymnasium és reáliskola. Keresk. akadémia. Szakiskolák. Theológiai s philosophiai tanfolyamok. Egyetemek látogatása.

A nemzeti királyok és az erdélyi fejedelmek korában magyar volt Aradmegyének műveltsége, magyarok voltak iskolái; a törökök kiűzetése után ebben a tekintetben is érezni lehetett a nagy változást. A kormány 1702-ben szerbeket telepített a megye déli részére, a Maros vidékére s gondoskodott iskoláikról, de arról is, hogy ezekben a szerb iskolákban németek tanítsanak¹⁾. Kétségkívül németül indult meg a tanítás Arad városának abban az első elemi iskolájában is, melyet Höflich Kamill minorita 1707. táján saját buzgóságából nyitott meg. A város maga fizette a »Schulmeister«-t, a ki egész évre 60 frtot, 6 öl tűzifát s 6 oka gyertyát, szabad lakást, minden esketés, keresztelés és temetés alkalmával 17 krajczárt, a gyermekektől pedig bizonyos tandíjat kapott²⁾. 1733. báró Falckenstein csanádi püspök Aradban róm. kath. iskolák felállítását sürgetvén, a falusi tanítók fizetését 40—50 frtban, tehát — a körülményekhez képest — tekintélyes összegben kívánta megszabni, a következő évben pedig az adófizetéstől való fölmentésüket is követelte³⁾. Már ekkor figyelmeztette a plébánosokat, hogy a nem-katholikus gyermekeket is kath. iskolákba járassák s hogy azokat is tanítsák a tudományokra és a hittanra. A kálvinisták, akármilyen szegényes volt is az állapotjuk, szintén tartottak tanítókat; így István deák, 1735-ben a fölkelők fourirja, fekete-gyarmati ludimagister volt, ki azonban prédikatori tennivalókat is végzett, mint ahogy ekkor minden felekezetről egybekötötték a tanítóságot az egyházzal. A pap néha egy személyben tanító, kántor és harangozó is volt; ez utóbbi feladatokat azonban legtöbbször az iskolamester végezte.

Növekedtek az elemi iskolák iránt való igények, mikor Aradon 1746-ban és Szent-Annán 1751-ben egy-egy gymnasium nyílt meg. 1750-ben Arad városa 410 frton egy 9 öl hosszú s 3¹/₂ öl széles új elemi iskolát

¹⁾ *Szentkláray*, Száz év. I. 111. — ²⁾ *Lakatos*, II. 90., 260. — ³⁾ *Tört. Adattár*, II. 40., 85.

építettett, melyben 2 szoba, egy konyha s kamara volt. Az egyik szoba kétségtelenül tanterem, a másik a tanító lakása. Maguknak a minoritáknak iskoláját még 1754-ben is csak 50 forinttal segítette a város, mely 1760—65-ben már 140 frtot adott a német és 110 frtot a szerb tanítónak. 1768-ban 90 forinttal magyar tanítót, de mellé még egy szerbet is fogadott, hogy az egyensúly föl ne bomoljék valamiképen¹⁾. Magát a vármegyét 1770. máj. 21. útasította a helytartótanács²⁾, hogy mivel a községek a tanító-tartás költségeit fedezni nem tudják, a megyés püspökkel s a földesurakkal egyetértve gondoskodják, hogy ezek évenként határozott összeggel járuljanak a tanító-tartáshoz és olyan tanítókat fogadjanak, kik necsak írást, olvasást és számolást tudjanak tanítani, hanem katekizmust is. 1786. okt. 10. a helytartótanács az iskolamesterek fizetését legalább 80 frtra s $\frac{1}{2}$ sessio földre, vagy annak megfelelőleg 16 frtra szabta a községekben, miben a vármegye is támogatni ígérte³⁾; de mikor a kormány azt kívánta, hogy a gyoroki és szentannai tanítók községi csekély fizetéséhez a kegyúri jog alapján a földesurak is járuljanak⁴⁾, már némileg türelmetlenül kérdezte, voltakép mit kell még pótolniok, hogy elég jövedelmök legyen a tanítóknak⁵⁾; midőn pedig Tokody György főigazgató 1790. ápr. 30. felpanaszolta, hogy Bonczesd, Monyoró, Ó-Pankota, Radna, Csintye és Talpas megtagadták tanítóiktól a fizetést, a rendek május 5. kijelentették, hogy ily szűk időkben nem is fizethetik a tanítókat olyan jól, mint a hogy azt egyes községekre az önkényes kormány kirótta, s hogy a kormány ápr. 20.-i rendelete⁶⁾ különben is a földesurakra, illetőleg a községekre bízta az ifjúságnak a nekik tetsző módon való neveltetését; de meg e kérdésben csakis az országgyűlés intézkedhetik. Már pl. 1795-ben Világos község úgy szerződött⁷⁾, hogy a nemz. iskola tanítójának ezentúl évenként 100 frtot, 6 köből búzát, 6 öl behordott fát ad, a a fölépült iskolát és tanítóházat jókarban tartja, beszerzi a szükséges padokat, székeket, táblát s gondoskodik a fűtésről⁸⁾. A tanító és község közt való szabad alku elvét Aradmegye még 1794. nov. 10.-én kimondta. 1834-ben, midőn Arad sz. kir. város lett, a tanítók fizetését a régi állapotban hagyták. E szerint egy róm. kath. s egy g.-kel. iskola-igazgató egyenként 50 forintot, az elsőrendű normalis isk. tanítók a deputatumon kívül 150, a másodrendűek 200, a harmadrendűek 250 frtot kaptak. Az elemi iskola tanítója tűzifán kívül 250, az oláh praeparandia két tanára s katechétája 80—80, a gáji szerb tanító 120, s a leányiskola tanítónéja, egyéb illetményeken kívül, továbbra is 200 frtot húzott⁹⁾. Még 1868. is csak 11 s már 1890-ben 61 tanítót alkalmazott elemi iskoláiban a város,

¹⁾ *Stadt-Rechnung*, 1750., 1760., 1765., 1768. — ²⁾ *Źk.* 1770., 126. — ³⁾ *HTT.* 1786., 43,445. és *jk.*, 1714. — ⁴⁾ *HTT.* 1787. szept. 13., 32,300. — ⁵⁾ *Źk.* 1787., 2089. — ⁶⁾ *HTT.* 1790., 13,207. — ⁷⁾ *Źk.* 1795. máj. 18., 419. — ⁸⁾ *Krausz*, A világosi isk. tört. Ált. Tanügyi Közlöny, 1879., 16. l. — ⁹⁾ B. Orczy átirata., 1834. szept., 7. pont.

melynek iskolai költségei ez idő alatt 7000 frtról 58,751 frtra emelkedtek s ebben csupán a tanítók rendes fizetése 42918 frrtal szerepelt.

Kétségtelenül javult tehát az iskoláztatás állapota; a kormány azonban még 1773. jún. 14. is panaszkodott, hogy Aradmegye falvaiban alig 1—2 ember tud írni, olvasni¹⁾. A szülék a helyett, hogy iskolába adták volna gyermekeiket, hatot, hetet, sőt többet is küldtek a disznók őrzésére, úgy, hogy a fiúk korán megszokták a henyéséget és pajkosságot; a megye 1774. ápril 12.-én meghagyta ugyan, hogy kevés disznó mellett 1—2 csürhésnél többet ne tartsanak²⁾, de elfeledte megmondani, mi történjék az otthon maradó gyermekekkel. Annál határozottabban követelte a helytartótanács, hogy ezeket iskolába küldjék a szülők³⁾. 1776-ban már a trivialis iskolákban jóvá nem hagyott, különösen német tankönyvek használatát is tiltotta a kormány; ugyanakkor intézkedett, hogy a tanítók gazdálkodásra tanítsák a gyermekeket, 1776. aug. 12.-én pedig Aradba is leküldte a Ratio Educationist⁴⁾, mely itt és az egész országban modernebb irányba terelte a nevelést. Még fontosabb volt, hogy József császár a helytartótanács útján 1780. decz. 18. közölte Araddal a *nemzeti iskolák* fölállítására s javadalmazására vonatkozó intézkedéseket⁵⁾, 1781. jan. 8. pedig azt, hogy az iskolák fölállítását közpénztárakból is gyámolíthatja⁶⁾.

Az iskolák most már mindinkább az állam ellenőrzése alá kerültek. A kormány 1784. szept. 20.-án egész nyíltan megróttta Glogovác, Szent-Márton és Elek lakosait, hogy gyermekeiket nem küldik elég szorgalmasan iskolába⁷⁾, 1787. febr. 23.-án pedig Verner Jakab, a nemz. iskolák felügyelője, roskadozó iskoláinak kijavítására sürgette Eleket és Szent-Annát⁸⁾. Érdekes, hogy a németesítés korszakában éppen e német községek voltak a legcsökönyösebbek s ez ügyben még nem-egyszer kellett rájuk írni. De még jellemzőbb, hogy Sz.-Anna magyar lakosainak 1789. külön kellett kérniök fiaik számára egy magyar tanítót⁹⁾. Az új-panáti, paulisi és pankotai nemz. iskolákat csak 1789-ben állíthatták föl¹⁰⁾. Arad városának már 1788. aug. 23.-án megengedte a kormány, hogy a nemz. iskola épületeit saját céljaira fordíthassa, mivel a gymnasiumot a minoriták kolostorában helyezik el; de nem szabad ez épületben háborgatni a gymn. osztályokat, míg a befogadásukra szánt szobák a kolostorban teljesen rendbe nem jönnek¹¹⁾.

Az *oláhok* számára szintén modern elemi (trivialis) iskolákat akart állítani a kormány. A megye 1784. okt. 21. az iskolák helyéül Buttyint, Világost, Simándot, Oláh-Pécskát, Soborsint, B.-Jenőt, Kisjenőt, Ottvost és Paulist, nov. 26.-án pedig még Kuvint, Siklót, Kovaszinczot, Petrist,

¹⁾ *Jk.* 1783., 157. — ²⁾ *U.-o.* 1774., 103. — ³⁾ *HTT.* 1786. 50,164., 1787. 37,722. és 1789. 3575. — ⁴⁾ *U.-o.* 1776., 72., 111., 185. — ⁵⁾ *HTT.* 1780., 6204. sz. — ⁶⁾ *Jk.* 1781., 31. — ⁷⁾ *U.-o.* 1784., 564. és 1786., 1678. — ⁸⁾ *U.-o.* 1787. 298. — ⁹⁾ *Csejt.-prot.*, 1789., 3534. — ¹⁰⁾ *HTT.* 1789., 4597/482. — ¹¹⁾ *HTT.* 1788., 31,894/3044.

Solymost, Galsát, Berzovát, Tótváradot, Simándot, Kurticsot, Ágrist és Szemlakot is ajánlta¹⁾). A megye azonnal összeíratta a tanköteleseket s meghagyta a tanítóknak, hogy az iskolamúlasztókról a szülők megbüntetése végett mindenkor értesítsék a szolgabírákat. 1785. jan. 24. megígérték, hogy ha nem is kőből, de parasztosan, kényelmes lakást építtetnek az oláh községekkel a tanítók számára, kültelket azonban nem adatnak nekik, mert a kültelkeket már régebben szétosztották a jobbágyok között; de meg nem is akarják, hogy a tanítót a földművelés elvonja a gyermekektől. Ugyanakkor örömmel értesültek az aradi g.-kel. püspök azon biztosításáról, hogy mindent megtesz az oláh »nemzet« számára állítandó iskolák érdekében²⁾). 1787. szept. 13. a császár a nagyváradí tankerületben a g.-kel. iskolák élére két felügyelőt állított; az egyik a bácsi szentszék egyik ülnöke, Veselics Elek lett s ez alá Arad, Bihar, Csanád és Csongrád tartozott³⁾). Veselics kérelmére a megye már 1788. buzdította a földesurakat, hogy legalább építő-anyagot adjanak az iskolák fölállításához⁴⁾). A borosjenei járásban a jövő év elején többnyire el is készültek az iskolák; Török György szolgabíró azonban panaszkodott, hogy a tanítók hanyagúl oktatnak és sokat dorbézolnak, míg a tanker. főigazgató azt emelte ki, hogy a szülők a gyermekeket baromórzásra szorítják, a tanítók pedig nincsenek kellően ellátva⁵⁾). Olyan panasz, a mit a tanfelügyelők száz év múlva is elég gyakran hangoztattak.

Jellemző, hogy II. József halála után Aradvármegye 1790. márczius 19. a maga hatalmából szüntette meg a nemzeti iskolákat s visszaállította az ú. n. trivialis iskolákat⁶⁾). A nemzeti iskolák tankönyvei fölött ez idő óta nemcsak az állam, hanem bizonyos tekintetben a megye is felügyeletet gyakorolt. 1793. Novákovics István, a szerb és román könyvek nyomtatója, panaszt emelt a helytartótanácsnál, hogy Aradmegye nem engedi használni az olyan szerb és román könyveket, melyekben nincs magyar szöveg; mire a helytartótanács nov. 22. meghagyta, hogy a megye addig se akadályozza e könyveket, míg magyar szöveggel egészítettnek ki, mert a tudományokban különben hátramarad a rác és oláh ifjúság⁷⁾); a megye kijelentette, hogy az ifjúság javát ő-maga is óhajtja s hogy a könyvek használatát nem korlátolta, sőt most is intézkedik azok használatának könnyítése érdekében⁸⁾). De pár nap múlva, Vernernek, a nemzeti iskolák felügyelőjének rendeletére, elkobozta a nem a kir. könyvnyomtatónál készült összes ABC-eket⁹⁾ s nem engedte használni a tanítás mai módjával ellentétben álló tankönyveket¹⁰⁾).

¹⁾ *Jk.* 1784., 576., 675. — ²⁾ *U.-o.* 1785., 39., 46. — ³⁾ *HTT.* 1787., 32,792. —

⁴⁾ *Géft.-prot.* 1788., 2592. — ⁵⁾ *U.-o.* 1789. febr. 13., 458. és jún. 24., 1958. sz. — ⁶⁾ *L. e.* könyvben, II. 469. — ⁷⁾ *HTT.* 28,896. — ⁸⁾ *Jk.* 1794., 45. — ⁹⁾ *HTT.* 2899. — ¹⁰⁾ *Jk.* 1795., 660. Tokody György váradi főigazgató különben Apátfalvát, hol ilyen nem approbált tankönyvet használtak, Aradban kereste.

Már 1794. nov. 10. s 1795. márcz. 3. kimondta Aradvármegye, hogy »a hazai nyelvnek virágzásában való hozása és pallérozása, úgy elterjedésének fundamentoma nem a játszó személyeknek (színészeknek) folyamatjától függnek, hanem inkább annak az iskolákban való tanításoktól, ahol is minden tanuló ifjú köteleztetne annak tanulására¹⁾« stb. 1798. július 16.-án azután a kormány ismét helyreállította a nemzeti iskolákat, melyeknek vezetésével Aradmegyében a radnai guardiánt, Hoffmann Ferencz nyug. tanárt bízta meg²⁾. Aradon Mikk Ferencz polgár lett a nemzeti iskola igazgatója, tanító pedig Fejér Miklós, Kertay János és Szabó Ferencz. A g.-kel. iskolák élén Popovics István János aradi jegyző állott, ez a »tudós statisticus, öt nyelven író, beszélő férfiú«³⁾. Az iskolák I. Ferencz alatt mindjobban elvesztek a felekezetiiségben s alig volt hatalom, mely működésüket a magyarság s nemzetiség szempontjából ellenőrizhesse. Aradban pedig, hol a tankötelesek nagyobb része is román volt, ez a kérdés semmiesetre sem lehetett közönyös és első sorban a tanítóképzés ügyével függött össze.

Aradon I. Ferencznek 1811. febr. 9. kelt rendeletére nyílt meg a g.-kel. tanítóképző, vagyis »ó-aradi oláh mesteri és papi előkészületi intézet«. Benne vallástan, egyházi ének, nevelés- és módszertan, számtan és földrajz, Magyarország története, román nyelv, magyar és német írás és olvasás voltak a tantárgyak, mi mellett még eperfaültetésre és selyemhernyó tenyésztésre oktatták az ifjakat⁴⁾. Aradvármegye czélszerűtlennek találta ezt az intézetet s rossz beosztásának tulajdonította, hogy »az óhitű ifjúság nevelésében és ezen egész nemzet pallérozódásában« hátramaradások tapasztalhatók; 1832-ben tehát az országgyűlésen azt sürgette, hogy több képző-intézetet állíttasson a király, még pedig a karloviczi érsek kezelése alatt álló szerb nemz. pénztárból s a gazdag óhitű kolostorok jövedelmének fölhasználásával⁵⁾. De csak azt az ígéretet nyerte, hogy a király Aradon gondoskodni fog a magyar nyelv tanításáról⁶⁾. Aradmegye maga ugyan a magyar nyelvet már a negyvenes években kötelezővé tette a területén levő iskolákban, Nógrád mintájára alapot teremtett a magyar nyelvet sikeresen tanító nem-magyar tanítók jutalmazására s iskolái felügyelőjévé Heinsius házi neveléstanának fordítóját, Fábrián Gábort tette. Az 1849. után következő absolutismus idejében visszavetette az államnyelv használatának ügyét. A megyének még 1876-ban is föl kellett írnia az országgyűléshez, hogy minden népiskolá-

¹⁾ Jk. 1794. 105., 1795. 145 — ²⁾ *Radnai protocollum*, I. 167. — ³⁾ Nagy, Aradm. ism. Kézirat. 31. — ⁴⁾ *Lakatos*, II. 104—5. *Némethy*, Aradváros tanügyi tört. I. 247. Első tanárai Cichindeal Demeter meseköltő, Jorgovics József s Diakonovics Loga Konstantin. Ez intézetnek 1821—1884. nov. 4. történt haláláig tanára, majd igazgatója volt *Gávra Sándor*, ki ötvenéves jubileuma alkalmával a Ferencz-Józsefrend lovagkeresztjét kapta. — ⁵⁾ Követútasítás. Arad és Vidéke, 1886., 157. — ⁶⁾ 1836: III. t.-cz. 5. §.

ban kötelezővé tegye a magyar nyelv taníttatását s nagyon jóhiszemű volt a tanfelügyelőnek 1883. márczius 9. tett az a jelentése, hogy nincs már Aradmegyében tanító, ki magyarul nem tudna. Míg a g.-kel. praeparandia fennállása óta közel 3000 tanítót adott a megyének s egyházmegyének, a magyar tanítójelölteknek idegen praeparandiákat kellett fölkeresniök.

Magának a magyar áll. tanítóképző-intézetnek föllállítását Aradmegye iskolatanácsa csak 1872. január 9. kérte¹⁾ s azt Trefort Ágoston miniszternek 1873. jún. 21. kelt rendeletéhez képest okt. 20. meg is nyitották, még pedig gyakorló-iskolával egybekötve.

Ez a két intézet Aradban kétségtelenül nagyban emelte az elemi iskolák színvonalát. Idejárult, hogy 1869. májusától a *kir. tanfelügyelőség* felállításával az állam közvetlenebb ellenőrzést gyakorolhatott a népoktatásra²⁾; s hogy az 1870. május 10. alapított »Aradvidéki-tanító-egylet« és annak lapja erős szellemi kapcsolatot teremtett a város és megye tanítói közt³⁾. Aradmegyében 1889-ben 219 községben már 323 iskola állott, melyekbe azonban 42,845 tanköteles gyermekből még mindig csak 27,750 járt (ebből 17,400 román, 6745 magyar, 3479 német, 77 ruthén, 50 tót és 29 szerb); s 345 tanító közül 96-nak még nem volt képesítése. Aradvármegye tanítói közt különös tiszteletre tarthat számot *Jeszzenszky János*, ki Fazekas-Varsádon 1883. május 14.-én ünnepelte tanítóságának 50. évfordulóját és *Steuer Mihály* (szül. Szent-Annán 1818. ápril 2., † 1894.), ki 56 évet töltött a tanító-pályán s ebből 53-at Arad-Szent-Mártonban.

Több kisdédóvó-intézete⁴⁾, gyermekkertje s 1889-ben már 29 különböző iskolája volt Aradvárosának, mely körülbelül 80,000 frttal járult a népoktatás költségeihez. A felekezeti iskolákat 1870. okt. 4.-én kezdték átalakítani községiékké s 1889-ben 11 községi, 10 felekezeti, 4 állami, 2 magán s 2 társulati iskolája volt a városnak, mely már 1822. okt. 12. emeletes házban nyitotta meg a maga (templomútczai) szabadalmazott elemi iskoláját s azóta is mindig gondja volt reá, hogy épületei célszerűek és méltók legyenek. Így 1885-ben valóságos palotában helyezte el az 1872. alapított polgári fiúiskolát, melyben 1889-ig 1193 tanuló végzett. 1883-ban nyílt meg az áll. felsőbb leányiskola, 1889-ben a községi polg. leányiskola s 1879. az alsófokú ipar- és 1887. a női ipariskola, 1885. a siketnémák iskolája.

¹⁾ *Alföld*, 1894., 283. sz. — ²⁾ *Tanfelügyelők*: 1869—76. (haláláig) Hofbauer Sándor, egyúttal Csanádmegye tanfelügyelője; 1879—84. (haláláig) Gajdos József, 1884—5. (mint helyettes) Kerner Péter, 1885. febr. 19.-től maig Varjassy Árpád. — ³⁾ Ez érdemes egyesületről bőven szól *Némethy*, II. 207—267. — ⁴⁾ Az elsőt 1840. az aradi úri nőegylet alapította, de ez már 1841. megszűnt, midőn vezetője, Mandély Alajos, pécskai tanító lett, 1841-ben Varga Péter nyitott egy másikat s ezt Aradváros is segélyezte. 1844—1848. és 1858—1884-ig Nagy József vezette az óvóintézetet, melybe 1840-től maig mintegy 5000 két-hatéves gyermek járt. Bővebben *Lakatos*, II. 112—4. és *Némethy*, I. 343—358.

Magában a megyében 1889-ben 3 állami, 20 községi, 284 felekezeti, 6 magán- s 1 alapítványi iskola volt, melyek közül 307 a saját házában, 16 pedig bérelt helyiségben működött. A tanítók összes fizetése 121,395 frt 90 krt (fejenként átlag 354 frt 50 krt) tett ki. Nem föladatom, hogy az egyes elemi iskolák történetével foglalkozzam¹⁾; be kellett érnem a legnagyobb általánosságokkal, melyek azonban annyit mégis bizonyíthatnak, hogy nagyon, de nagyon lassan a községekben is javúl az iskolák ügye. Nagyon lassan, mert hiszen Kavna községe még 1882. októberében is panaszkodott, hogy az egész faluban csak két írástudó ember van, azt is a katonaságnál tanították meg írni, olvasni.

Még sülyedtebb állapotban volt a közoktatás ügye a mult század közepén. Ekkor azonban egyszerre két *gymnasium* keletkezett a vármegyében; az egyik Aradon, a másik Szent-Annán.

A *szentannai gymnasium* pár évvel ifjabb ugyan, de sokkal rövidebb ideig működött a megyében s azért vele végzek először. Bibics Jakab alispán Zarádon már 1749. okt. 11.-ére megbeszélte Lality Elek szegedi kegyesrendi házfőnökkel, a kegyesrendiek számára Szent-Annán miként alapíthatna társházat és gymnasiumot. Terve annál feltűnőbb, mert Szent-Anna akkor csak 25 házikóból állott, a szomszédos Aradon pedig 4 év óta már fennállott egy gymnasium. 1750. nov. 11. Makón, gr. Engl Antal püspöknek csanádi főispánná történt beigtatásakor, Bibics már meg is kötötte Nemcsényi Adolf kegyesrendi főnökkel a szerződést. E szerint mivel Aradvármegyét részént az éveig tartó háborúk, részént a szomszéd törökök zsarnokságai akadályozták úgy a keresztény istentisztelet végzésében, mint a tudományok művelésében, hogy a hon ifjúságát a humánus tudományokban s a jó erkölcsökben neveljék, Bibics Jakab és neje elhatározták a kegyesrendieknek Szent-Anna mezővárosba való bevezetését. Engl püspök 1751. júl. 3., a királyné pedig júl. 12. hagyta helyben az alapítást és azt, hogy bevezessék a rendet »Isten dicsőségére, a kath. hit növekedésére, az aradi kerület katolikusainak lelki vigaszára s üdvére, azon részeknek pedig jobb nevelésére s minden közhasznú tudományban való gyarapítására.«²⁾ Neveljék az ifjúságot a ker. hittanban, erényekben,

¹⁾ Hiányossága mellett is sok adatot közöl *Némethy Károly* »Aradváros tanügyi története, Aradmegye tanügyét tárgyaló függelékkel« című (8r. 389 és 391 lapnyi) két kötetes munkája. — ²⁾ Az alapítvány értelmében Bibics neje s örököseik 15,000 r. forintnak 6%-át fizetik a rendnek s ennek biztosítására lekötik minden ingó és ingatlan javaikat; a rendnek ajándékozzák a szentannai templomot fölszerelésével együtt s gondoskodnak mindezek jókarban-tartásáról. Szabad favágást engednek a harkályi erdőben; átadják egy malmuknak szombatontint való jövedelmét s négy lovat és kocsit ajándékoznak a rend részére, négy lótarással együtt. Ennek fejében azonban, egyházi kötelességeik végzésén felül, vallás-erkölcsisrege és tudományokra kell tanítniok az alsó három középiskolai osztályt. *Pfeiffer*, A kegyestanítórendiek temesvári társházának és a főgymnasiumnak története. 13—14. l.

tudományokban, jó erkölcsökben az Isten dicsőségére, az egyház gyarapodására s a haza javára¹⁾).

Nemcsényi rendfőnök már 1751. szept. 3. megjelent Szent-Annán, hová nov. 5.-én érkeztek meg a tanításra kijelölt kegyesrendiek (Hulini

Özvegy Bibics Jakabné.

János házfőnök, Fontani Ede hitszónok, Koricsánszky Márk lelkiatya, Cosa Jakab oláh missionarius, Bíró Dávid házikáplán és Tuschleitner Kajetán papnövendék, tanító. Az első iskolai évben 20 tanítványuk volt abban az L alakú házban, mely rendházul és iskolául egyaránt szolgált s még ma

¹⁾ Az egész oklevél *Weisernél*, A kath. iskolaügy Magyarországon, II. 236—9. V. ö. *Szentkláray*, »Csanád«, 1869., 5—8. sz.

is fennáll¹⁾. 1753-ban csak tíz tanuló járt, azontúl azonban emelkedett s legtöbbre, 109-re, 1784-ben rugott a növendékek száma, mely 1753—89. közt, a gymnasium Szent-Annán való működésének ideje alatt, összesen 1752-t tett ki. A tanulók számának gyarapodását két körülmény magyarázza; az egyik, hogy Bibics Jakab († 1754.) özvegye 1772. okt. 29.-én Gyorokon újabb 15,000 frt alapítványt tett, hogy a *humaniorák* (a IV. és V. osztály) felállításával teljessé tegye a gymnasiumot²⁾; a másik, hogy míg 1760 óta csak a piaristák tartottak 2—3, a nyolczvanas években már 9—10 convictort, 1774-ben végre, a királyné sürgetésére, Bibicsné is lépéseket tett, hogy teljesítse férje végső akaratát s *convictust* emeljen a tanuló nemes ifjak számára.

A szegény tanuló ifjak javára *Vásárhelyi* Jonathán már 1769-ben tett egy 2000 frtos alapítványt, olykép, hogy ez alapítvánnyal az egri jezsuita páterok rendelkezzenek. A végrehajtással megbízott Aradvármegye azonban úgy találta, hogy mivel az elhunyt e pénzt s egyéb vagyonát jobbadán e vidéken szerezte, mégis csak méltányos volna, ha a csanádi püspök, mint az ily alapítványok s kegyes hagyományok ura, gondoskodnék, hogy ezt az összeget itthon kezeljék. Ehhez a csanádi püspök már 1770. márcz. 2. megadta beleegyezését s ezóta az alapban csak aradmegyei ifjak részesülnek, s az alapítványt maga Aradvármegye osztogatja³⁾. Az alap 1890-ben 6188 frt 92 kr-ra rugott.

Ezt az ösztöndíját 1774. végén Bibicsnének sokkal nagyobb arányú alapítványa követte. Bibicsné maga gyermektelen lévén, 1774. decz. 31. Aradon tett végrendeletében bizonyos számú szegény tanuló gyermekeket és ifjakat fogadott fiaivá s örököseivé s részökre, a mindenható Isten dicséretére és dicsőségére, a haza javára és a legfelsőbb királyi szolgálat előmozdítására, mit leginkább jó oktatással lehet elérni, Szent-Anna mezővárosban állandó házat rendelt építtetni. Ezt a *convictust* a kegyesrendiekre bízta, olykép, hogy annak élén egy tudós és gyakorlati, tanult, tapasztalt regens, egy subregens és egy praefectus álljon. Az intézetbe annyi ifjat vegyenek föl, a mennyit vagyona megenged. Minden ifjú élelmezésére, ruházására 100 r. forintot rendelt; a szolgák tartására, orvosságra, könyvekre, az épület gondozására, jutalmazásokra pedig külön alapot hagyott. A fölvétel iránt egyelőre ő-maga, halála után pedig a rector vagy regens, esetleg a provincialis meghallgatásával Aradvármegye határoz. Első sorban arad-, másodsorban csongrád- és csanád- s harmadsorban békésmegyei jóraivaló, nemes ifjak jönnek tekintetbe, különös tekintettel az áttértekre, s a bolgárookra, kik közül legalább 3 legyen ezen *convictusban*. A tanulók haladásáról félévenként vizsgálatok tartásával kell meg-

¹⁾ Ez a templomtól balra esik s jelenleg a takarékpénztár s néhány magánlakás van benne. A templomtól jobbra eső épület volt a *convictus*. — ²⁾ *Pfeiffer*, 18. — ³⁾ *Jk.* 1769. 262. és 1770. 43.

győződni, hogy kétszeri megintés után a hanyagokat el lehessen távolítani. Az ifjak élelmezésen kívül egyenruhát is kapjanak. Az intézet számára 3—4 év alatt szilárd, tágas és kényelmes házat kell emelni s abba esetleg fizető tanulókat is szabad lesz fölvenni. Az intézetet el kell látni könyvtárral, mathem. műszerekkel s egyéb taneszközökkel; a regensek e célra fordítsák a gyoroki ház és a ménes-hegyaljai szőlő jövedelmét. A tanulók bizonyos napokon az uralkodóháért s ezen convictus eszméjének megadójáért, néhai Biró Dávid házi káplánért imádkozni kötelesek. Ha a körülmények s az intézet java követelnék, a convictust máshova is át lehet

A szentannai convictus.

helyezni. Akaratának végrehajtására Aradmegye első alispánját kéri. Végrendeletét 1776. márcz. 1. a királyné megerősítvén, azt 1777. ápril 21. Aradban is kihirdették¹⁾.

Poller András építész Szent-Annán 25,500 frton csakhamar elkészítette a convictus épületét²⁾, mely megnyitásakor, 1778. nov. 1., az alapítványnyal együtt 222,653 forint értéket képviselt. Az első 40 nemesifjait maga Bibicsné vette föl. Aradmegye 1780. május 30.-ától gyakorolta a

¹⁾ *A magyar udv. kancellária lt.* 50. kötet, 260. l. Közli Weiser, II. 227—236., különösen 231—5. és Krausz, A nagyváradai tanintézetek, 155—6. — ²⁾ Ehhez építványgyal a vármegye is járult.

fölvétel jogát¹⁾, de a helytartótanács már 1780. május 22.-én meghagyta, hogy az ez iránt való folyamodást a nagyváradi tanker. főigazgató útján kell benyújtani²⁾; 1782. jún. 27. azonban a helytartótanács külön is elösmerte, hogy a kinevezés joga a vármegyét illeti s meghagyta a convictusnak, hogy a tanulmányi ügyben kiadott rendeletéhez mindenben alkalmazkodjék³⁾. A convictus számadásait (1779—81.) szintén a vármegye vizsgálta meg⁴⁾. A számadásokból kitűnik, hogy 1784. január elsejéig a convictus alapja már 240,923 frtra szaporodott s hogy 38 növendék délből öt tál ételt és csemegét, vacsorára pedig 3 tál ételt s évenként a házi és isk. kellékeken kívül két öltözet ruhát kapott⁵⁾. Az alap számos kölcsönt osztogatott, pl. Edelspacher Zsigmondnak 66,000, gr. Amade Taddénak 48,000 frtot s ezzel nagyban növekedett⁶⁾.

A többi convictussal együtt azonban II. József 1783. decz. 9.-én a szentannait is eltörölte. 1784. jan. 27. a megye azonnal felszólalt, kifejezván reményét, hogy ez a rendelet távolról sem érinti a szentannai convictust, hol ezen műveletlen vidékek ifjait a megye felügyelete alatt a legnagyobb szorgalommal és a legjobb eredménnyel növelik, úgy, hogy ezen vidékeknek idáig barbár népét, a fejlődő gyermekek tisztességes neveltetése következtében, nemsokára műveltnek tekinthetik. E convictus eltörlésével sokat vesztené a vármegye, melynek máshol lakó földesurai javaik jövedelmét idegenben költik el, holott fiaik eltartásáért idáig itt fizettek. Így ha fiaikat pl. Pozsonyban kellene iskoláztatniok, már csak az útiköltség is igen nagy lenne, a lakás és ételmezés költségeit pedig el sem viselhetnék. Csanádmegye márcz. 22., Csongrád ápril 2., Bihar ápril 17.-én szintén fölirt a convictusnak Szent-Annán hagyatása iránt⁷⁾. A helytartótanács azonban szept. 20.-án már elrendelte a convictus feloszlatását. A jövedelmet négy osztályban 260, — 200, — 160 és 153 frt 9 krajczáros ösztöndíjakká alakította át és ezeket 1784. december 6. osztogatni is kezdte⁸⁾. A vármegye még okt. 21.-én felszólalt, hogy változott alakjában is kezelése alatt maradjon az alap s ezt decz. 2.-án a convictus fenntartásának kérése mellett ismételte⁹⁾. A convictus alapjának kezelését a kormány 1785. jan. 11. a megyére bízta¹⁰⁾, de azután az alapítványi pénztárba fizettette be. A veszteség nagyon fájta a megyének, mert a megszabott számon (38) felül az utolsó évben még 31-et vehetett föl¹¹⁾, kik közül azonban a kormány csak 38-nak adott 200 frtos ösztöndíjakat s így

¹⁾ *Megyei jk.* 1780., 32—33. — ²⁾ *HTT.* 1780., 1350. sz. — ³⁾ *Jk.* 1782. aug. 5., 46. — ⁴⁾ *U.-o.*, 148. Ez azért is érdekes, mert 1781. decz. 18. a vármegye még azzal utasította vissza a convictus számadásait, hogy azokat a helytartótanácsnak 1778. ápril 23.-án 2290. sz. a kelt rendelete értelmében a kegyesrendiek tartományfőnöke vizsgálja át. — ⁵⁾ *HTT.* 1784. febr. 16., 3646. és *Arodni. jk.* márcz. 17., 96. sz. — ⁶⁾ *Jk.* 1784. 120., 445., 563. — ⁷⁾ *U.-o.* 1784. 4., 193., 195., 276. — ⁸⁾ *HTT.* 1784., 22,157. és 27,683. — ⁹⁾ *Jk.* 1784., 563., 684. — ¹⁰⁾ *HTT.* 1785., 594. Az ingóságok értékesítésére nézve l. *megyei jk.* 1785. 5., 53., 180—8., 245., 415. — ¹¹⁾ *HTT.* 1785., 9238. és 16,821. sz.

a többi nemes ifjú elesett a jótéteménytől; 1789. febr. 18. azonban meghagyta II. József, hogy az ösztöndíjas helyek szaporítása céljából ezután 3. és nem 2. osztályú ösztöndíjakat kell osztogatni¹⁾.

A convictus ifjúsága, mely még 1783. is saját tanárának, Radlinger Józsefnek egy pásztori színdarabjával gyönyörködtette a látogató csanádi püspököt, Szent-Annán 1784. szept. 24. tartotta utolsó díszvizsgálatát²⁾; a convictus üresen maradt épületében a télen már Hóra elöl menekülő nemeseket szállásoltak el.

Maga a tanítás Szent-Annán egyelőre még tovább folyt. Szomy Lajos igazgatása alatt Berzászy Ádám s Percs Mihály buzgón tanítottak a humaniorákban, Gábor Ferencz, Simonyi Pál és Lippay József pedig a grammatikai osztályokban³⁾. 1786. jún. 20. azonban már el volt határozva, hogy a gymnasiumot Temesvárra költöztetik át⁴⁾ s 1788. júl. 31. a kegyesrendiek már meg is kapták a kormány parancsát, hogy Szent-Annáról Temesvárra menjenek át a gymnasiummal együtt⁵⁾. Alig vonultak ki Szent-Annáról, társházuk, a gymnasium s a convictus épületét a török háborúban megebesült katonák kórházává alakították át⁶⁾. Az utolsó tanévben, 1789-ben, már csak 35 tanulója volt a szent-annai gymnasiumnak és csupán egy tanulóval írtak be többet, mikor ugyanazon év őszén már Temesvárt folytatták a Szent-Annán abbahagyott munkát⁷⁾.

Ekként keletkezett a kegyesrendiek temesvári főgymnasiuma. A vármegye az alkotmány helyreállítása után 1790. márcz. 15.-én s júl. 14.-én azonnal lépéseket tett, hogy a gymnasiumot s convictust visszahozzák Szent-Annára. Megfenyegette a rendet, hogy ha ez és a végrendelet ellen tenne, tanítókül és regensekül más szerzetbeli papokat hívat meg; a tartományfőnök azonban biztosította a megyét, hogy papjai oda mennek, a hová teszik a szentannai convictust s hogy mindenben alkalmazkodnak az alapítók akaratahoz⁸⁾. Ápr. 20.-án a kormány is megígérte ugyan a convictus helyreállítását, 1799. aug. 21. és 1800. okt. 8. kelt rendelete értelmében azonban Nagyváradon a pálosok épületét alakíttatta át az 1802. szept. 21. egyesített Bibics- és Alapy-convictusok befogadására⁹⁾. Ekkor már 13,139 frt. 8 kr. volt a Bibics-alap kamatja¹⁰⁾; 1809. nov. 22. azon-

¹⁾ *Udv. rend.* 5829/554. és *HTT.* 1789. júl. 25. 26,230/2359. — ²⁾ *Pfeiffer*, 19. —

³⁾ *Merkur von Ungarn*, 1786., 183. l. és *Pfeiffer*, 29. — ⁴⁾ *Csanádi püsp. lt.* 1786., 23,254. sz. *Preyer*, *Monogr. der königl. Freistadt Temesvár*, 91. — ⁵⁾ *HTT.* 1788., 29,002/2450. sz. — ⁶⁾ *Mészáros*, *A magyarorsz. kath. gymnasiumok tört.*, 244. — ⁷⁾ *Pfeiffer*, 45., 113. A szentannai gymnasium igazgatói ezek voltak: 1753—9. Vavrik Ödön, 1760—62. Kátsor Keresztély, 1763—66. Szepessy Vazul, 1767. Hajós Gáspár, 1768. Dinkesz Lénárt, 1769. Nagy Domonkos, 1770. Horváth Benedek, 1771—2. Cosa Jakab, 1773—4. Percs Manó, 1775—77. Petrik Keresztély, 1778. Szepessy Vazul (másodsor), 1779—80. Novotha László, 1781—2. Królig Vazul, 1783—8. Szomy Lajos. A gymnasium története *Pfeiffernél*, 9—36. — ⁸⁾ *Jk.* 1790. júl. 2., 14. és aug. 17., 53. — ⁹⁾ *HTT.* 1799. 19,504., 1800. 23,943. és 1802. 20,224. — ¹⁰⁾ *HTT.* *Aradmegyéhez* 1804. nov. 27., 25,172. sz.

ban a növendékek számát 38-ról mégis 20-ra szállították le¹⁾, 1817. jan. 14. pedig a convictust másodszer is feloszlatták s a növendékeknek 200 frt ösztöndíjat utaltak ki²⁾).

Aradvármegye nem hagyta annyiban, hanem sokszor megsürgette a dolgot s 1825. márczius 15. nemesak a kancelláriához írt föl, hanem az országgyűléshez is mint sérelmet terjesztette azt be s követelte, hogy mivel 200,000 frt tőke még mindig van, ne csak 10—12 ifjút lássanak el, hanem visszavéven a kincstárnak $2\frac{1}{2}\%$ -ra adott kölcsönt, annyi ifjút vegyenek föl, a mennyit csak megbír az alap³⁾). 1837. szept. 12. az egyesített két convictust Nagyváradon ugyan, de mégis csak helyreállították s Aradvármegye ezentúl ismét gyakorolhatta ajánló jogát, ha csupán 25 ifjúra nézve is⁴⁾). 1848. azonban újból feloszlott a convictus, melynek nagyváradi épülete 1849—1861-ig katonai kórháznál szolgált. 1862. okt. 15. a Bibics-alap már 440,457 frt 81 krra rugván, a kormány 1863. máj. 25. elhatározta, hogy a convictust Nagyváradon ismét helyreállítja s ez alap rovására 400 frtjával 58 ifjút vesz föl⁵⁾). Ebből azonban semmi sem lett. Az alkotmány helyreállítása után tehát Aradvármegye 1867. decz. 2. azt kérte, hogy Aradon a kormány ez alapból egy kilenczosztályú lyceumot s 40 tanuló számára convictust állítson fel; mit a király 1868. május 12. olykép hagyott helyben, hogy az alapítványból negyven 200 forintos ösztöndíj, esetleg tápintézeti hely, az alapítónőtől szabott föltételek szerint rendszeresítettven, az alapítvány jövedelmének fennmaradó részéből Aradon lyceumot állítsanak⁶⁾). A város telket és 40,000 frtot adván az építkezéshez, 450,000 frt költséggel (mihez utóbb még 40,000 frt járult) 1872. már elkészült a lyceum szép palotája s 1873. okt. elején megnyílt Arad új királyi gymnasiuma. Vele egyidőben szűnt meg az aradi minoriták középiskolája.

A minoriták aradi gymnasiuma 128 éven át — a szentannainak rövid működését ide nem számítva, — a Maros-Körös közének egyetlen középiskolája volt.

Aradon *Pakó Tamás* minorita, mint lector, már 1720. táján philosophiát is kezdett tanítani; arra mindazáltal még sokáig nem keríthettek sort, hogy a minoriták gymnasiumot állíthassanak elemi iskolájuk mellé. 1745-ben azonban a rendfőnök *Utz Imrét* már mint a latin nyelv tanárát

¹⁾ *HTT.* 1809. 25,338. — ²⁾ 1816. decz. 16. 15,847. udv. és 1817. 1059. *HTT.* rendelet. — ³⁾ *Jk.* 1825., 212. Ud. leírat 1825. aug. 8., 9526/358. sz. *Szelenkor*, 1840., 146. l. — ⁴⁾ *HTT.* 1837. 28,636. és 28,776. — ⁵⁾ *U.-o.* 1862, 59,743. s 1863. 35,291. sz. — ⁶⁾ *Vallás- és közokt. miniszt.* 1868. május 22., 8080. sz. Az alap a miniszt. 1867. nov. 7.-én 12,247. sz. a kelt leírata értelmében 24,071 frt 94 krt jövedelmezett, mi 672,000 frt tőkének felel meg. A lyceum építése 490,000 frtot vont el az alapból, a mihez járulván, hogy a tanárokat is ez alapból fizették, a 210 frtos ösztöndíjakat ezentúl csak 25 ifjú élvezhette. Aradvármegye a tanároknak ez alapból való fizetése ellen már 1882. júl. 10. tiltakozott.

küldte Aradra s 1745. nov 18. a csanádi egyházmegye hatóságának akadémuskodásai mellett is megnyílt az I. osztály. 1748-ig négy osztályra egészítették ki a gymnasiumot; sőt 1747-ben dr. Késmárszky Amand már bölcséletet is előadott a rend papnövendékeinek s hat világinak. A rend még 1747. február 7.-én megkérte a vármegyét, járna közben, hogy templomuk bővítése és iskolájuk fölépíttetése végett a kormány megengedje Porth Gallus szomszédos telkének megvételét¹⁾. Egyelőre a megye egy külön kis házat bocsátott a gymnasium rendelkezésére²⁾, 1750. aug. 21. pedig a házi pénztárból 100 frt segélyt adott a minoritáknak, hogy a syntaxis tanítására második tanítószéket állíthasson³⁾. — 1751. okt. 4.-én már Porth Gallusnak 1400 frton megvett s kellően átalakított házában folytatták a tanítást s 1753. júl. 23. a poétikai és rhetorikai osztályokat is megnyitván, hat osztályúvá bővítették a gymnasiumot⁴⁾, mire a város is évi 50 frtot szavazott meg a gymnasium gyámolítására⁵⁾. Arad városa soha sem felejtheti el a minoritáknak, hogy 1745—76-ig tanárjai teljesen ingyen tanítottak, hacsak azt nem veszi valaki jutalomnak, hogy 1759-ben egy professor 6 frtot kapott a várostól azért, mert a VI. osztálylial egy vígjátékot adatott elő⁶⁾. Ebben a 6 frtban valószínűleg benne van az előadás összes költsége. A minoritákat még 1770. aug. 16. is egyrészt azért ajánlják a megyei rendek a csanádi püspöknek, hogy számukra a koldulást megengedje, mert három tanárt tartanak az ifjúság nevelésére s a közönség nagy kényelmére és pedig minden erre szánt különös alap nélkül⁷⁾. 1775—6-ban így is mindent megmozgattak a minoriták, hogy templomukat és iskolájukat megfelelő módon átalakíthassák; kérelmekkel azonban 1776. jún. 7.-én elutasította őket a helytartótanács⁸⁾. Ekkor az aradi deák iskolát már kir. gymnasiummá nyilvánította a királyné, azt a nagyváradi főigazgató alá rendelte s némi fizetést adott tanárainak. Így az intézet tekintélye növekedvén, tanulóinak száma is gyarapodott, úgy, hogy az építést ismét szorgalmazni kellett. Végre nagy utánajárással 1778. aug. 25. megengedte a katonai hatóság, hogy a gymnasium számára külön földszintes szárnyat ragaszszanak a kolostorhoz, a mi pár hét alatt meg is történt.

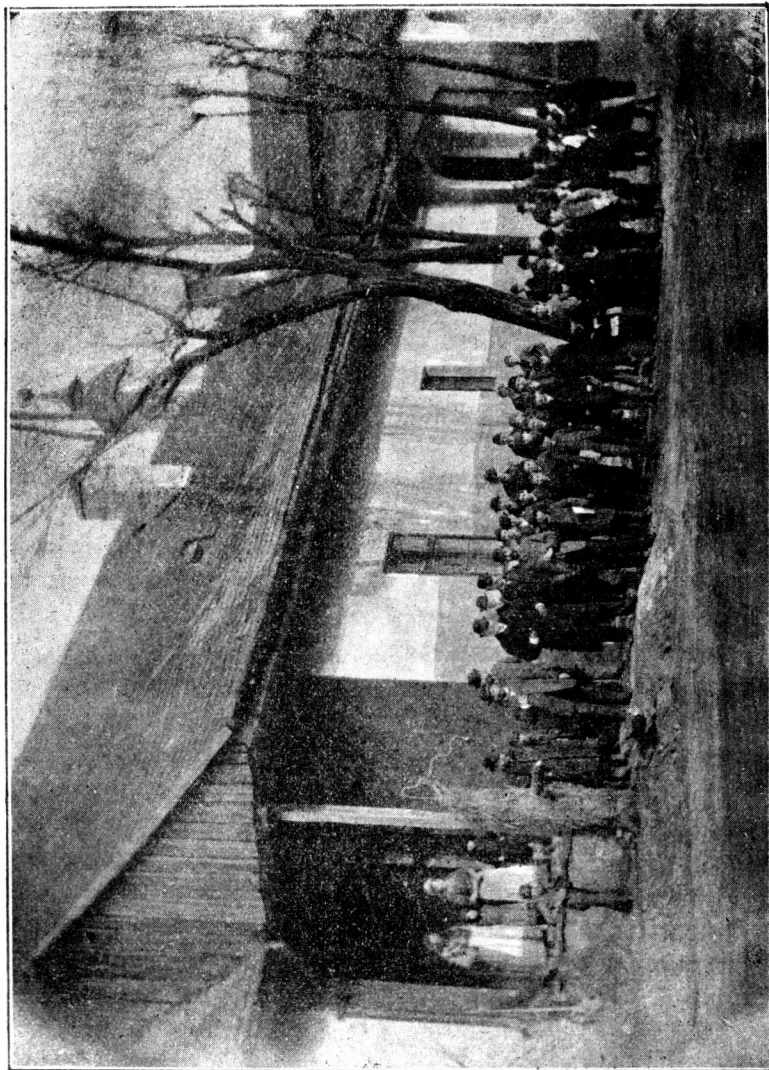
Az V. osztályt átlag 16, a VI.-at 30 ifjú látogatta s a mi jellemző, 1772-ig főképp szegedi és nagyváradi vándor-deákok, míg maguk az aradiak szívesebben mentek Szt-Annára. Voltak ifjak, kik tíz évig is frequentálták a felső két osztályt. El lehet képzelni, hogy 23—24 éves legények milyen hatással lehettek a kisebbekre s mennyire zavarták a fegyelmet. De akárhány tanuló nyolczszor, tízszer is változtatta a gymnasiumot. A nagyobbak havonkint 30 krajczártól fölfelé 2 forintig tanították a kisebbeket: a

¹⁾ Jk. 1747., 38. — ²⁾ U.-o. 1748., 85., 1749., 42. — ³⁾ U.-o. 1750., 116. —

⁴⁾ Lakatos, II. 91. — ⁵⁾ Stadt-Rechnung, 1754. — ⁶⁾ U.-o., 1759. — ⁷⁾ Jk. 1770., 190. —

⁸⁾ U.-o. 1775. 31., 154.; 1776. 11., 152.

legistákat olvasni, a declinistákat, kik karácsontól húsvétig a főneveket ejtegették, a comparatistákat, kik mellékneveket fokoztak, a conjugistákat, kik igéket hajtogattak, még pedig néha 3 esztendeig is; a kisebb és nagyobb parvistákat, kik egyszerű és összetett mondatokkal bajlódtak. E

Az aradi gymnasium épülete 1800—1873.

hat fokozatból állt az I. osztály, melyet a legjobb tanuló sem végezhetett el másfél esztendőnél előbb. A principisták (II. oszt.) a latin nyelven kívül már hittant, nyelvtant, számtant s rajzot is tanultak; a grammatisták III. s a syntaxisták IV. osztálya 2—2 évfolyamra oszlott; a humaniorákban a poézist (V., utóbb VI. oszt.) és a rhetorikát (VI., utóbb V. oszt.) éveken

át tanulták s az idegen helyről jövőeknek Aradon föltétlenül ismételniök kellett a poézist. E poéták 1759—1777. közt iskolai színjátékokat is rendeztek.

Az aradiak szívesen iskoláztatták fiaikat, de már a humaniorákba csak ritkábban adták őket. Ide többnyire idegenek jártak, kik közül a leggazdagabb sem fizetett havonként 6—7 forintnál többet a kosztért. — Eleinte csak polgárokat s nemeseket vettek be; az első parasztfiút (Nagy Jánost Ötvenesről) 1773-ban, az első oláh parasztot Mácsáról 1783-ban, az első zsidót (Blau Mózes) 1785-ben írták be. Ösztöndíjat 1785—94. közt 35-en, tandíjmentességet csak 7-en élveztek. Az egyes tanulókról a bizonyítványokban és az 1765-től vezetett anyakönyvekben tett észrevételek (pl. Tököli Péterről és Sebőről, Bohus Imréről, Vásárhelyi Jánosról stb.) nagyon jellemzők s művelődéstörténelmi szempontból is tanulságosak, épp úgy, mint a néha igen is durva kihágások felsorolásai¹⁾.

A minoritáktól a gymnasiumot 1789. a minorita Kiffovics József igazgatása alatt világiak vették át és pedig a vármegyétől 1790. márcz. 15. nyert olyan meghagyással, hogy megint a régi módon s ne németül, hanem latinul, sőt közben magyarul is tanítsanak, tandíjat pedig ezentúl ne szedjenek²⁾. 1800-ban külön épületet nyert a gymnasium, azon a helyen, hol 1885. febr. 24—okt. 1. épült föl a polgári fiú-iskola mostani palotája.* — Az új épület berendezése Mandik András világi igazgató érdeme, ki 1802—31. állt a gymnasium élén s a királytól tanügyi érdemeiért 1808. és 1834. okt. 31. ismételve kitüntetésben részesült³⁾. 1823. nov. 24. a minoriták ismét visszanyertek egy tanítószéket s 1829. már négy, Mandik nyugalomba-vonultával (1832.) pedig Zsalud Izidor minorita igazgatása alatt valamennyi (hat) osztályban ők tanítottak. 1833-ban a vizsgálatokon a tanulók már nemcsak latinul, de magyarul is felelgettek⁴⁾. A szabadságharc idejében 1848. jún. 3. után a gymnasium épületét ugyan katonai kórházzá alakították át s a minoriták nagy része nemzetőr lett, hanem azért magán házakban tovább tanítottak s Lakatos Ottó igazgató éppen ekkor, 1849. márcziusában, golyók füttyülése közt kezdte tanítani új tárggyúl a szabadkézi rajzot⁵⁾. 1850-ben a bécsi kormány nemcsak négyosztályúvá nem alakította át a minoriták kolostorában szorongó hatosztályú nagygynasiumot, hanem, a város magára vállalván 12 tanár, 2 hitszónok, egy iskolaszolga fizetését s az intézet felszerelését és fenntartását, azt nyolczosztályú főgymnasiummá emelte s a hetedik osztályt már 1850. okt. 15., s a következő évben a nyolczadikat is megnyitotta. A tanítások 1851. júl. 1. a gymnasium saját épületében és pedig az Entwurf szelle-

¹⁾ Érdekesen állítja össze ez adatokat *Szóllóssy*, Az aradi deákok száz év előtt. Arad, 1883. — 16r., 25 lap. Több fegyelmi esetről emlékeznek a megyei jegyzőkönyvek, is. — ²⁾ L. e. könyvben, II. 469. — ³⁾ *Hazai Tud.* 1834. II. 393. — ⁴⁾ *Felenkor*, 1833. 538. l. — ⁵⁾ *Lakatos*, II., 93.

mében ugyan, de magyarul folytak¹⁾. 1862. jún. 8. külön tanítószéket nyert a román nyelv számára. A minoritáknak ezen gymnasiumában 1852-ben 248, 1868. pedig már 428-ra emelkedett a tanulók száma. Ez idő alatt 511-en jelentkeztek érettségi vizsgálatra és csak 46 bukott meg. — 1745—1873-ig az intézet megszűntéig 28 praefectus és igazgató s (részben ezeket is odaértve) 162 tanár s hitelemző működött²⁾. Mind a szentannai kegyesrendiek, mind az aradi minoriták tanárai közt többnek nevével találkozunk az irodalom művelői közt.

B. Eötvös József már 1869. szept. 18. megtette az első ásonyomást a 9 osztályra tervezett *lyceum* épülete alapjához³⁾. A hálás város róla nevezte el a mintegy fél millió forintnyi költséggel csakhamar fölépült palotához vezető Püspök-utcát. B. Eötvös halálával a kormány elejtette a 9 osztályú lyceum eszméjét, hanem a paedagogia legszigorúbb követelése szerint fölszerelt nyolczosztályú gymnasiummal kívánta megajándékozni Arad városát. A király 1873. ápril 21. Sváby Pál pozsonyi tanárt nevezte ki igazgatóvá; a kormány pedig, aug. 17. kinevezvén az első 9 rendes és 3 helyettes tanárt, a minoriták gymnasiumát feloszlatta s az új kir. gymnasiumot 1873. okt. 4.-én megnyitotta. A könyvtár alapját Aradvárosa vetette meg a tulajdonát tevő Orczy-könyvtár 7078 kötetével s a Vásárhelyi-család 2824 kötettel. Most az intézetnek mintegy 30,000 kötetből álló könyvtára van és gyűjteményei, kivált a természettudományiak, kellően föl vannak szerelve. 1874. decz. 17. megalakult a szegény tanulókat segítő-egyesület s az ösztöndíjak és az intézet javára tett egyes alapítványok is sokban előmozdították a tanulók anyagi helyzetét. A gymnasiumnak az első tíz évben 3855 tanulója volt, kik közül 187 jelentkezőből 165-en nyertek bizonyítványt érettségökről⁴⁾.

A gymnasiummal egy épületben helyezte el a minisztérium az 1874. okt. 4. megnyitott áll. főreáliskolát is.

Magyarország *első reáliskolája* voltaképp Aradon keletkezett és pedig akképen, hogy V. Ferdinánd király 1836. okt. 20. szabályos főreáliskolává emelte az aradi zsidók magyar-német iskoláját, minek öröme Steinitzer Farkas egyházfelügyelő 12 árva tanulót ruházott fel, Chorin Áron pedig szép imát mondott a zsinagógában⁵⁾. Hirschl Mózes aradi nagykereskedő († 1886.) összesen 6000 forintot ajándékozott az iskola céljaira, miért Lonovics csanádi püspök megbízottja, Gabriel József újaradi prépost, 1838.

¹⁾ *Lakatos*, II. 94—95. és 267—9. — ²⁾ Gondosan összeállított névsorok *Lakatos*-nál, II. 97—101. A gymnasium története u.-o., 89—102., továbbá *Lidy* Nándortól az aradi gymn. 1851. és 1852. évi értesítőjében. *Parecz*, 109—110. *Szóllóssy*, Az aradi deákok száz év előtt. *U.-b.*, Aradi iskolatársak. Alföld, 1890., 16—19. sz. — ³⁾ Ez az ásó a lyceum régiségtárában van. — ⁴⁾ Bővebb adatok a gymnasium értesítőiben. A gymnasium igazgatói: 1873—82. Sváby Pál, 1882—90. Kuncz Elek (utóbb nagyváradi, 1892-től kolozsvári főigazgató), 1890—1. Kövesdy Ignác mint helyettes, 1891-től Himpfner Béla. — ⁵⁾ *Jelenkor*, 1836., 369. l.

május 30. a királytól adott kis polgári érdempénzzel díszítette föl¹⁾. Ez intézet igazgatója kezdettől fogva 1860-ig Skreinka Lázár volt, első tanárai pedig ugyanazon időben (1838—62.) Jeiteles Leo, 1848—49-ben az Ungar szerkesztője, Beck Ignác és Kánitzer Lázár voltak, kik az 1845-ben fölépült házban nyugdíjaztatásukig, 1862-ig működtek²⁾. Az intézet azonban az absolutismus idejében már teljesen elvesztette reáliskolai jellegét s így e helyütt csak mint érdekes kísérlet jöhet számba. Később 1857—1882. közt a Hirschl-féle magán kereskedelmi iskola próbálta helyettesíteni, de német tannyelvvel. Magyar tannyelvvel 1848-ban a morva származású Rotter János alapított magán kereskedelmi iskolát, melybe az absolutismus korában a megyei urak is szívesen küldték gyermekeiket, mivel katonáknak és beámtereknek úgy sem akarták adni őket.

Intézetét Rotter 1863. őszén *négyszázötven tanulóval* magán-reáliskolává alakította át s azt keresk. vasárnapi iskolával s részben bennlakással kötötte össze. 1874. őszén azonban a lyceum épületében megnyílt az *állami reáliskola* első osztálya 84 tanulóval. Az állam évről évre egy osztályt nyitott meg, Rotter pedig ugyanannyit szüntettet meg, úgy, hogy az 1877—8. isk. év végén reáliskolája teljesen megszűnt. Az állami reáliskolának kezdetben csak egy rendes tanára (Ábrai Lajos) volt; a tárgyakat, mint kisegítő, gymn. tanárok adták elő s a gymnasium igazgatója egyúttal a reáliskola igazgatója is volt. A tanácskozásokat közösen tartották, a gyűjteményeket közösen használták. 1881. őszén már a nyolczadik osztály is megnyílt s az első érettségi vizsgálatokat 1882. május 2—4. tartották meg. Az intézetnek az első tíz évben 1511 tanulója volt; az első hat évben 47 jelentkező közül sikeresen 40-en tették le az érettségi vizsgálatot. A reáliskola csak 1891-ben, Boros Vida személyében nyert külön igazgatót s 1893-ban³⁾ teljesen külön vált a reáliskola a gymnasiumtól⁴⁾.

Egy *kereskedelmi szakiskola* alapítását a város már 1883. márcz. 6. elhatározta és szept. 21. a keresk. és iparkamara is biztosítván hozzájárulását, 1885. őszén Ábrai Lajos igazgatása alatt 40 tanulóval a polgári iskola helyiségében meg is nyílt az államilag segélyezett városi keresked. középiskola, melyet már a következő évben *akadémiai* címmel ruházott fel a minisztérium. A harmadik év végén (1888. nyarán) tartották az első érettségi vizsgálatot, midőn 24 ifjú nyert érettségi bizonyítványt. 1890-ben pedig Aradvárosának és kereskedőinek lelkes ajándékából a Salacz-park előtt felépült az intézet palotája, melynek most már külön tanárkara van⁵⁾.

A realis képzést az iparosok és földművesek oktatása terén már Mária Terézia idejében megkísérelte a vármegye. Mikor a királyné Bécs-

¹⁾ *Felenkor*, 1838., 198. *Skreinka*, Rede bei der Gelegenheit stb. Arad, 1838. 8r. 20 lap. — ²⁾ Ez iskola története *Némethynél*, I. 275—282. — ³⁾ A vallás- és közoktatási miniszt. 37,195/1893. sz. rendelete értelmében. — ⁴⁾ Első külön értesítője az 1893/4. isk. év végén jelent meg. — ⁵⁾ Bővebben *Némethy*, II. 91—118. s az akad. értesítők.

ben *méhész-iskolát* nyitott, 1771. jún. 11. Aradvármegye szintén késznek nyilatkozott, hogy »a méhészetre magukban kedvet érező ifjak« neveit fölterjeszse a helytartó-tanács-hoz. A *selyemtenyésztés* tanítására Eszéken alapított iskolának Aradról Török Antal volt az első tanulója, ki 1771. okt. 21. a vármegyétől 27 frt útiköltséget kapott. 1772. aug. 4. Bacskó János Antalt, kinek apja mint aradmegyei kincstári hivatalnok halt meg s kétségtelen nemességét bebizonyította, a megye a szenci *gazdasági akadémiába* való felvételre ajánlotta s 1774. ápr. 12. hasonló ajánlattal látta el Stanislovics Pál nemes ifjút is¹⁾. De több mint száz esztendeig kellett várni, hogy az anyagi műveltség emelésére magában Aradban is keletkezzenek szakiskolák. Nagy hézagot pótol a *ménesi m. kir. vinczellérképző-intézet*, melynek helyéül Simonyi Lajos földművelésügyi miniszter már 1876. ápr. kijelölte az ú. n. Grassalkovics-kastélyt²⁾ s a körülötte levő 17 hold kincst. szőlőt. Az aradi gazdasági egyesületnek 1880. decz. 30. kelt fölhívására Aradmegye és annak társadalma 13 százötvenforintos ösztöndíjat alapított s 10 tanulóval az intézet Vargha Imre vezetése alatt 1881. november 14.-én megnyílt³⁾. Viszont az iparos oktatás terén már 1750. táján érdemeket szereztek a radnai ferenczrendiek, kik a philosophia minden hallgatóját mesterségek tanulására kötelezték⁴⁾; 1840-ben pedig Aradon megpendítették s nemsokára meg is valósították az iparosok oktatására szóló *vasárnapi iskola* tervét⁵⁾; de magában Aradvárosában csak 130 év múlva nyílt meg az *aradi alsófokú ipariskola*, mely mellett 1893. őszétől fogva Nesnera Aladár igazgatása alatt a *fa- és fémipari szakiskola* van hivatva nagy szolgálatot tenni.

Arad *főiskolái* mind egyházi jellegűek s nem is tartoznak a szoros értelemben vett főiskolák közé. Legrégibb, (valószínűleg még 1730-ban keletkezett) a radnai konvent *theologiai és philosophiai iskolája*. 1754-ben a theológiát s a philosophiát 8—8 növendék hallgatta; a theologia lectora Gradiskay György s a philosophiáé Parkovics Ferencz atyák voltak; de valószínű, hogy a tanításra más atyák is befolytak. A bölcsélettel együtt mesterségeket, pl. fafaragást is kellett tanulni. 1755-ben a philosophiai tanfolyamot Dunaföldvárra tette át a tartományfőnök. A theológiát ez évben is kilenczen tanútták (odaértve négy pátert is), és résztvett az előadásokon 6 laikus fráter s 2 harmadéves is. 1756—1782-ig 4—10, összesen 157 theologus és 7—14, összesen 259 fráter hallgatta az előadásokat⁶⁾, melyeket Nagy Sándor, ki 1777. máj. 24. a búcsún magyarul szónokolt, a theologiai moralisból részben már magyarul tartott. II. Józsefnek 1782. ápril 15. és május 1. kelt rendeletéből a radnai összes atyák-

¹⁾ *Jk.* 1771. 174., 341.; 1772. 221.; 1774. 96. — ²⁾ Képe e könyvben, II. 376. — ³⁾ Bővebben *Némethy*, II. 373—391. — ⁴⁾ *Radnai protocollum*, I. 26. — ⁵⁾ Tervezete nyomtatásban 1840-ben 8r. 8 lapon jelent meg. — ⁶⁾ *Radnai prot.* 26., 30., 41—7., 68., 74., 78., 83., 87. stb.

nak a temesvári seminariumban kellett lelkészi vizsgálatot tenniök; 1783. november elsejétől kezdve 8 theologusból hatot a budai egyetem hittani karára kellett küldenie a rendnek. Így, mint a konventekben egyaránt, Radnán is megszűnt a theologiai tanfolyam¹⁾.

Bölcsészeti iskolájok visszaállítását már 1780-ban megkísérelték a ferenczrendiek. Jakosics József tartományfőnök azonban azt többé nem Radnán s nem Dunaföldváron, hanem a mindinkább emelkedő Aradon kívánta fölláttatni, hol a minorita Sartori Bernát még 1770. előtt tartott egy, a bölcséletet védelmező előadást. Mária Terézia megígérte, hogy e czélra átengedi a ferenczieknek az óvárban levő kolostorát, mely a szerzetnek az új várba való átköltöztetésével úgyis a kincstár tulajdonába menne át. A királyné halálával egyideig arra gondolt ugyan a főnök, hogy az iskolát Budán szervezi; mivel azonban az aradi kolostort még azon évben csakugyan megnyerte, a kőművesekkel azonnal szerződött s Aradon már 1781. tavaszán meg akarta kezdeni az átalakításokat s a kiegészítő építkezéseket. Az iskola egyik tanárául *Martinovics* Ignácot jelölte ki, ki épen akkor nyomtatott ki egy physikai értekezést s most készült el *Systema universae philosophiae* című kéziratával is, mely kiválóan képesítette volna e tanítószékre²⁾. *Martinovics* azonban főnöke engedélye nélkül tábori lelkész, majd (1783. szept. 29.) a lemergi akadémián a physika tanára lett. A ferencziek e közben 1781. május 27. az aradi várból átköltöztek ugyan az újba, a tartományfőnök azonban, úgy látszik, meg sem kezdte az átalakításokat. Az aradi bölcsészeti iskola fölláttatásától alaposan elvehették a kedvét a József egyházpolitikájáról szóló hírek. 1782. január 1. már különben is bevégzett dolog volt a szerzet eltörlése s ez jan. 26.-án be is következett.

1790-ben a ferenczrendiek újra működni kezdtek ugyan, bölcsészeti iskolájukat azonban csak 1818. nyitották meg ismét, midőn *Puchner* József tartományfőnök azt Bajáról Radnára tette át. E tanfolyamnak 1818-ban 4, 1819-ben 8, 1820-ban 2 és 1821-ben 6 hallgatója volt, mind csupán a rend novitiusai³⁾. Ekkor azután végképen megszűnt a radnai philosophiai tanfolyam. A következő (1822.) nyílt meg a *g.-keletiek aradi theol. intézete*, melyről máshol volt szó.

Aradmegyének ifjai 1780-tól fogva különösen a nagyváradi bölcsészeti akadémiát látogatták, mely 1788. őszén a jogi kart is megnyerte. Eljártak jogot tanulni Egerbe is, hová Aradmegye a Foglár-alapítványba már 1772. jún. 1. beajánlotta *Ábrahámffy* Antalt⁴⁾. A nagyszombati egyetemet alig látogathatták; annál nagyobb örömmel értesültek annak a hozzáférhetőbb Budára való áthelyezéséről. 1780. június 13. a megye *Forray* Ignác aljegyzőt s *Tahy* Ádám ügyészt küldte föl képviselőül a budai

¹⁾ *Radnai protocollum*, 113., 134., 141. — ²⁾ *Fraknói* a Századokban, 1877. 201., 202—4. — ³⁾ *Radnai prot.*, I. 239. — ⁴⁾ *Jk.* 1772., 168.

egyetem megnyitására. 1784. január 27.-én már közönnyel értesült az egyetemnek Pestre való áttételéről, de 1794. nov. 10. nem helyezte Sárosnak azt az indítványát, hogy a felettébb népes Pestről más kisebb városba vigyék át az egyetemet¹⁾; ellenben 1825. és 1832. erélyesen sürgette, hogy az egyetem tökéletesen független legyen a bécsitől²⁾. Több aradi ifjú nyomtatásban is kiadta a pesti egyetemen a doctori cím elnyerése végett készített értekezését. Látogatták a budai, majd budapesti műegyetemet is. *Tököly* Sebő, Arad jeles szülötte, már 1838-ban alapítványt tett 12 szerb ifjú számára, kik Pesten vagy az egyetemet, vagy valamely gymnasium VII—VIII. osztályát látogatják. A 100,000 v. frtból álló alaptőkéen kívül két házat adott e célra a Zöldfa-útczában, s három házat és 40 láncc földet Aradon. Rendelkezése szerint minden tanuló szabad lakást, fűtést, világítást s évenként 100 frtot kapott. Most az intézetben 18 ifjúnak van helye s a lakáson, fűtésen, világításon s 300 frton kívül a lecke- és vizsgálati díjak felét is az intézet fizeti. Az alaptőke idáig 250,000 forintra, a könyvtár pedig 5000 kötetre emelkedett. A *Tököly*anum 1887-ig 250 szerbet nevelt a hazának. A kétemeletes szerb diákokthon élén 1883. óta *Popovics* István, ösmert szerb költő áll³⁾. A magyar ifjakra újabban *Bohus* Zsigmond cs. és kir. kamarás gondolt, ki 1890. máj. 6.-án tízezer forintos alapítványt tett 2 műegyetemi hallgató, vagy a technikai pályára készülő gymn. vagy reálisk. aradmegyei keresztény tanuló ösztöndíjára. A Budapesten tanuló ifjak a hetvenes években külön kört alakítottak az együvé-tartozás érzületének emelésére. Ez azonban épp oly rövid életű volt, mint a *Falk* Miksa elnöklete alatt 1887. máj. 5. Budapesten alakult Aradi-kör.

A hazai és külföldi iskolákon nagy számmal tanult aradi ifjak névsorát meg sem kíséreltem egybeállítani. Az egyetemeket most már Aradból sem tisztán kenyérkereset végett, hanem a tudományok iránt való igaz szeretetből kezdték fölkeresni.

¹⁾ *Jk.* 1780. jún. 13. 1., 1784. 4., 1794. 100. — ²⁾ 1832. évi követútasítás, 14. pont. — ³⁾ *Sonnenfeld* Zs., *Das Tököly'sche Studentenheim*. Pester Lloyd, 1887., 249.